

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

Meritxell Ramírez-Ollé

Màster en Estudis sobre ciència i tecnologia
(Universitat d'Edinburgh)
meritxell.ramirez@gmail.com

Data de presentació: març de 2010

Data d'acceptació: abril de 2010

Data de publicació: maig de 2010

Resum

Hi ha dades força significatives que aporten una idea de fins a quin punt les comunitats religioses contemporànies han adoptat internet i les noves tecnologies de la informació i la comunicació (TIC) com a eina d'expressió religiosa. La intenció d'aquest article és acostar el públic català a la bibliografia acadèmica més rellevant en l'àmbit d'estudi de la religió i internet que ha tractat aquest fenomen creixent. També hi presento el concepte de *modelatge religiós de les tecnologies*, desenvolupat per Campbell (2005a) per a entendre de quina manera els usuaris religiosos sovint adapten les tecnologies per a fer-les religiosament acceptables. En els apartats que vénen tot seguit presento alguns dels enfocaments, temes i troballes més rellevants per a l'estudi de la religió i internet, amb la finalitat de posar de relleu que, malgrat l'estat embrionari en què encara es troba, aquest àmbit d'estudi es va consolidant, cada vegada més, com a una àrea de recerca establerta i reconeguda. Entenc, per tant, que la bibliografia relativa a la religió i a internet ha passat per un procés semblant al procés per què ha passat la bibliografia sobre la comunicació mediada per ordinador.

Paraules clau

religió, internet, tecnologia, tecnologies de la informació i la comunicació, estudi bibliogràfic

A Click to Reach God: a Literary Review of the Religious Use of the Internet

Abstract

Some impressive figures give us an idea of the extent to which contemporary religious communities have embraced the internet and the new information and communication technologies (ICTs) as tools for religious expression. With this article, I attempt to familiarize the Catalan audience with the main academic literature produced in the field of study of religion and the Internet that has dealt with this growing phenomenon. I also introduce the concept of religious shaping of technologies developed by Campbell (2005a) to understand how religious users often frame technologies so as to make them religiously acceptable. In subsequent sections, I set out some of the main approaches, topics and findings on the study of religion and the internet to point out that, despite the embryonic stage of this field of study, it is increasingly becoming an established and recognised area of research. I conclude that the literature on religion and the internet has undergone a similar evolution to that on computer-mediated communication.

Keywords

religion, internet, technology, information and communication technologies, literary review

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

—

Quan la nena Elizabeth Vaughn, de set anys, va caure i es va partir els llavis en un accident al pati de l'escola, la seva mare, Deb, va cuinar a la sala d'emergències. El pare se'n va anar a l'ordinador i va escriure un missatge: Pregueu per l'Elizabeth
J. P. Martin (1999)

En el moment de prendre seient em vaig adonar que el tipus que hi havia al meu costat anava vestit igual que jo. Però és que, a més, els nostres caps també eren iguals.
G. Wilson, *A true 21st Century faux pas* (2004)

Introducció

Els fragments anteriors parlen d'un fenomen que la bibliografia ha distingit entre *religion-online* ['religiositat en línia'] i *online-religion* ['religió en línia'] (Helland, 2000)¹. En el primer, Elizabeth Vaughn i la seva mare, Deb, recorren al web un cop han tornat de l'hospital i són a casa i ho fan per a veure si han rebut pregàries i mostres de solidaritat per correu. En aquest cas, el web és una font d'informació, de conhort i de psicologia pastoral. El segon, en canvi, és el missatge d'un feligrès amoïnà per la coincidència de dos personatges amb tupè i jersei blau cel amb rombes a la plataforma digital *Church of fools*,² una de les primeres esglésies virtuals en 3D del món. Tot i que hom pot pensar que ambdós exemples són força excepcionals, la importància de certes xifres porta a plantejar fins a quin punt les comunitats religioses contemporànies han adoptat internet i les noves tecnologies de la informació i la comunicació (TIC) com a mitjà d'expressió religiosa. Last (2005), en el seu article «God on the Internet» ['Déu a internet'] esmentava un sondeig dut a terme el 2004 pel centre de recerca Pew, segons el qual el 64% dels usuaris nord-americans —82 milions de persones— deia que feien servir internet per a finalitats religioses. D'aquests, el 32% manifestava que era per a llegir notícies religioses; el 17%, per a trobar espais de culte; i l'11%, per a descarregar música espiritual. De fet, la popularitat creixent dels iPods està obrint noves vies per a la transmissió de la religió. El 29 d'agost del 2006, el *New York Times* va informar sobre l'ús creixent del material àudio religiós d'Estats Units per a la descàrrega, una activitat a la qual els mitjans anomenaven *godcasting*. Un mes més tard, al juliol, el nombre de persones o de grups que oferien

podcasts espirituals i religiosos llistats en web va passar de 177 a 454. En un sentit semblant, Helland (2004, pàg. 26) explica que a Lycos, la secció de webs d'orientació religiosa va créixer gairebé el 70% i va passar de 57.790. al 2000, a 96.484 l'agost del 2002. Cap més categoria —inclosos activisme, estil de vida, relacions, sexualitat o dret— s'acosta a aquest nivell de representativitat.

En aquest article intento presentar al públic català la principal bibliografia acadèmica que s'ha produït en el camp de la religió i internet amb relació a aquest fenomen creixent. Parteixo de l'estudi de Heidi Campbell (2005a, 2005b, 2006) i de la meua recerca en publicacions recents fins al dia d'avui. Abans de passar a l'estudi de la bibliografia, en el proper apartat destacaré dues perspectives complementàries que, a parer meu, poden contribuir a contextualitzar-la. Primer, a partir de les teories de mitjans i religió, em baso en Hoover, segons el qual els mitjans i la religió han evolucionat en paral·lel al llarg de la història de moltes maneres diferents i han demostrat que els usos religiosos d'internet s'haurien d'entendre com un exemple contemporani de la intersecció esmentada. En segon lloc, dels estudis de tecnologia, i en concret, de la perspectiva de la domesticació, en prenc el que diu sobre el paper actiu dels usuaris en els processos d'apropiació de les tecnologies per a presentar, al final de l'apartat, el concepte *modelatge religiós de les tecnologies* de Campbell (2005a).

1. Enquadrament dels usos religiosos d'internet

1.1. Mitjans i religió: capacitat d'adaptació recíproca

El paper actiu de les comunitats religioses en l'ús de les TIC «noves» i «antigues» no ens hauria de sorprendre. Hi ha fets en la història dels mitjans que indiquen una afinitat i una associació electives no especificades. El segle XVI, amb l'emergència de la impremta i la divulgació de les 95 tesis de Luter, trobem alguns exemples sorprenents; també el 1906, als Estats Units, amb la primera emissió de veu humana per a llegir un passatge de la Bíblia i, ja més recentment, amb el creixement del televangelisme. Malgrat l'adaptabilitat recíproca entre mitjans i religió, segons Hoover, en l'àmbit acadèmic s'ha tendit a entendre la religió i els mitjans com dos reialmes separats. Per tant, la seva recerca s'ha

1. D'acord amb Christopher Helland (2000), la religió a internet es manifesta de dues maneres. La primera, la religiositat en línia, és «característica de les estructures religioses institucionalitzades i representa l'ús del mitjà com a forma tradicional de comunicació d'un a molts [...] l'ús d'internet representa un intent organitzat de fer servir les formes tradicionals de comunicació per a presentar la religió basada en una concepció vertical del control, de l'estatus i de l'autoritat». La segona forma, la religió en línia, és «una reacció directa enfront de la religió en el món secular, que porta a una nova manifestació de la interacció, participació i comunitat religioses [...] fora de les estructures religioses tradicionals».

2. Vegeu: <<http://churchoffools.com/>>.

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

centrat sobretot a «revelar *la relació* entre ambdós i observar el tipus *d'efecte* que els mitjans tenen en la religió i a la inversa» i (2006, pàg. 7, cursiva de l'autor). En l'apartat de l'estudi bibliogràfic, veurem que la majoria dels treballs relatius a les respostes religioses a internet i els sondejos sobre religió en línia encaixen dins l'«efecte» tradició que destaca la possible influència d'internet en les actituds i accions de les seves audiències religioses.

Tanmateix, tal i com Hoover (2006, pàg. 9) destaca, no es tracta només que els mitjans i la religió no han estat mai separats (ja que totes les religions són fins a cert punt mediatitzades). Es tracta, també, que hom podria pensar que la religió i els mitjans ocupen uns mateixos espais, coincideixen en moltes de les finalitats i reforcen les mateixes pràctiques al final de l'etapa de la modernitat. Per exemple, podríem trobar alguns punts en comú en l'habilitat per a transcendir l'espai i el temps; per a crear marcs en els quals s'estableixin els lligams de comunitat i solidaritat i, fins i tot, per a estructurar el flux de la vida diària, que determina quan toca menjar, quan toca dormir, quan toca fer vida social i, fins i tot, procrear.

1.2. La perspectiva de la domesticació: la domesticació de les tecnologies

Diverses varietats d'enfocaments en l'àmbit dels estudis de tecnologia i innovació han criticat els relats deterministes de la tecnologia a favor de l'acció social. Per exemple, la perspectiva social del modelatge de la tecnologia (SST) veu la tecnologia com un producte de la interacció entre factors tècnics i socials en el disseny i en l'ús (Williams *et al.*, 1996). En un sentit semblant, Roger Silverstone *et al.* foren pioners en la perspectiva de la *domesticació*, en sostenir que els usuaris condicionen i domestiquen les tecnologies de maneres que els permeten acollir-les d'una manera més clara en les rutines de la vida diària o en «l'economia moral de la llar» (Silverstone *et al.*, 1992). Tanmateix, quan s'intenta comprendre la integració cultural d'artefactes en la vida diària pròpia, també és important parar atenció al perquè i al com de la resistència i de la negativa d'algunes persones a posseir i fer servir eines TIC (Brosnan, 1998). Per exemple, l'actitud paradoxal de fer servir i posseir eines TIC³ de la qual parla Mick *et al.* (1998) pot explicar per què els processos, tant d'apropiació com de refús de la tecnologia, són dues cares d'una mateixa moneda en el moment de comprendre els diferents models en l'adopció de la tecnologia entre les tradicions religioses. Per exemple, a partir d'entrevistes de profunditat amb representants de cadascuna de les religions principals de Singapur, Kluver *et al.* (2007) detecten que mentre que per a alguns líders

religiosos internet és una eina valuosa per a informar i per a arribar a les generacions més joves, per a d'altres, internet es percep com un perill perquè proporciona accés a contingut «immoral».

1.3. La perspectiva del modelatge religiós de les tecnologies

Informada per la recerca feta d'acord amb la perspectiva SST, concretament els processos de la domesticació de l'ús d'internet per part dels usuaris, Campbell (2005a) elabora una de les perspectives teòriques més originals, que combina interpretacions de la tecnologia i estudis religiosos per a analitzar de quina manera els usuaris religiosos solen enquadrar les tecnologies per a poder-les fer religiosament acceptables.⁴ La perspectiva del modelatge religiós de les tecnologies ressalta que la tecnologia s'incrusta en un procés social de negociació entre individus o grups, els quals inevitablement «les modelen d'acord amb el desig i els valors propis» (2005, pàg. 4). Campbell sosté que aquest procés de negociació és substancialment diferent en els grups sense definició religiosa, ja que aleshores entraria en joc una distinció clara entre allò sagrat i allò profà. També segons Campbell, el modelatge religiós de la tecnologia comporta un element d'enquadrament lingüístic molt important pel que fa a l'orientació sobre com es pot i s'ha d'utilitzar internet en el context d'una comunitat religiosa o de creences determinada.

2. Estudi bibliogràfic

En aquest apartat, em fixaré sobretot en Heidi Campbell (2005a, 2006), en la seva àmplia visió general de la recerca i de la bibliografia en el camp de la religió i de la comunicació mediada per ordinador (CMC), i en la meua recerca en publicacions actualitzades. En primer lloc, presentaré de manera resumida els orígens de la disciplina. Més tard, presentaré part dels tractaments i bibliografia més importants en l'estudi d'internet com un «espai sacre». En el tercer subapartat, mostraré algun dels aspectes i troballes actuals en aquest terreny.

2.1. El naixement de la disciplina

El primer ús religiós d'internet es pot trobar a la primera de la dècada de 1980, quan Rheingold, l'autor de l'influent llibre *The Virtual Community*, documentava algunes de les primeres acti-

3. Tinc la certesa que la majoria de lectors alguna vegada han experimentat el sentiment contradictori de pensar que els ordinadors poden facilitar el control, estalviar temps, resoldre problemes i fer-nos sentir competents; alhora, però, també poden crear caos, provocar una pèrdua de temps, generar nous problemes i fer-nos sentir incompetents. Aquest és un exemple de les emocions contradictòries de fer servir i posseir TIC descrites per Mick *et al.*

4. En el seu proper llibre, *When Religion Meets New Media* (Routledge, 2010) Campbell amplia aquesta perspectiva.

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

vitats amb orientació religiosa que es produïen a Bulletin Board systems (BBSs) sota del titular «create your own religion» [‘crea la teva pròpia religió’] (1994, pàg. 134). Tanmateix, fou a la dècada de 1990 quan els dos articles «Technopagans: May the Astral Plane Be Reborn in Cyberspace» [‘Tecnopagans: Que el pla astra reneixi al ciberespai’] a *Wired* (Davis, 1995) i «Finding God on the Web» [‘Trobant deu a la xarxa’] a *TIME* (Chama, 1996) van traslladar la religió al discurs públic (Ciolek, 2004, citat a Campbell 2006, pàg. 3). Un any després, el 1996, Stephen O’Leary va publicar l’article sobre la natura i les conseqüències de practicar rituals en línia, un article que es va considerar el primer estudi acadèmic de la religió en línia.

2.2. Internet com a «espai sacre»

El model d'internet com a «espai sacre» de Heidi Campbell vol situar l'estudi del modelatge religiós d'internet amb altres classificacions que tracten les metàfores d'internet.⁵ L'«espai sacre», per tant, és una nova conceptualització que al·ludeix a un model en el qual «es pensa internet per a crear espais per a noves formes de xarxa espiritual, especialment en les comunitats espirituals virtuals [...], les quals poden servir com a eines de transmissió d'espais d'activitats espirituals, però també com espais per a cultivar l'experiència espiritual personal, el suport relacional o la identitat comunitària» (2005b, pàg. 119). Després de l'estudi de Campbell, la bibliografia sobre les dimensions religioses de la comunicació mediada per ordinador (CMC) ha adoptat nombrosos enfocaments: les respostes religioses a internet, els sondejos sobre la religió en línia, l'espiritualització de la tecnologia d'internet i l'anàlisi de la religiositat en línia.

2.2.1. Respostes religioses a internet

Majoritàriament, aquesta bibliografia s'orienta vers uns «extrems utòpics i distòpics» (Cowan, 2004, pàg. 8). És a dir, que aquests estudis tendeixen tant a lloar les diverses possibilitats fascinants de fer de la religiositat en línia una forma de revolucionar fent proselitisme (Wilson, 2000), com a mostrar preocupació sobre l'autenticitat de les relacions en línia i els avantatges i desavantatges d'internet per a comunitats religioses (Groothuis, 1997; Veith *et al.*, 2000).

2.2.2. Sondejos sobre la religiositat en línia

Els sondejos sobre la religiositat en línia són els estudis que aporten dades relatives al tipus d'ús que les comunitats religioses o els individus fan d'internet. Zaleski (1997) en va fer una primera comparació dins de diferents tradicions religioses. Tenim altres exemples en el treball de Bunt sobre l'Islam al ciberespai (2009), l'obra escrita de Hammersman sobre el judaisme en línia (2000) i, més recentment, el llibre sobre els usos catòlics de la comunicació per internet (2010), escrit, entre altres, pel periodista català Daniel Arasa.

2.2.3. Espiritualització de la tecnologia d'internet

Aquest enfocament se centra en la vessant espiritual de la tecnologia. N'és un bon exemple la bibliografia dedicada a l'estudi del tecnopaganisme, una perspectiva segons la qual els objectes i els aparells tecnològics de la vida moderna estan dotats d'esperit i es fan servir com a eina en el ritual màgic i espiritual.⁶ El llibre de Davis (1998) va ser un dels primers estudis dedicats a aquest camp.

2.2.4. Anàlisi de la religiositat en línia

El llibre de Jeffery K. Hadden *et al.* (2000) es considera la primera col·lecció digna d'esment dels estudis que interpreten la pràctica religiosa al ciberespai. La col·lecció inclou l'article sobre religiositat en línia / religió en línia de Christopher Helland (2000). Segons Hadden *et al.* (2000, pàg. 12), la distinció de Helland va establir les «dues principals facetes de recerca en el camp: d'una banda, l'estudi de la religió tal i com existeix a internet; de l'altra, l'anàlisi d'internet per a estudiar la religió». Així mateix, en aquest enfocament s'emfasitza l'examen de processos com la creació de significat i d'identitat religiosa en el marc de la interacció virtual (Lövheim, 2004) i la formació de la comunitat en línia (Campbell, 2005c). Malgrat que «l'estudi detallat de la pràctica virtual de la religió tot just acaba de començar» (Dawson *et al.*, 2004, pàg. 9), edicions recents en diverses publicacions⁷ dedicades a l'anàlisi de la religió i internet suggereixen la consolidació incipient i el reconeixement acadèmic d'aquest camp. Potser aquest reconeixement coincideix amb allò que Hojsgaard

5. Per a ser més exactes, l'autora parteix de la classificació de Markham i Agre (1998) sobre models contextuais d'internet: (a) Internet com a espai d'intercanvi d'informació, (b) com a geografia mental comuna per a construir visions del món compartides, (c) com a un taller d'identitat per a prendre i comprovar noves maneres de ser i, finalment, (d) internet com a xarxa social en la qual la fita principal és l'establiment de connexions amb la gent (Campbell, 2005, pàg. 112).

6. Aquest enfocament certament ajuda a comprendre la recepció massiva arreu del món o la «devoció» pública cada vegada que Apple presenta qualsevol dels seus nous dispositius tecnològics. Darrerament, amb el llançament de l'iPad, la portada de *The Economist* del 30 de gener jugava amb la idea següent: Steve Jobs apareixia com una combinació de Jesús i Moisès amb un halo i un ordinador de pantalla tàctil.

7. Algunes de les publicacions més importants que hi han dedicat algun número són *Information Society*, 2005; *Journal of Computer Mediated Communication*, 2007 (núm. 12); *Information, Communication & Society*, que sortirà l'octubre del 2010; i *Heidelberg Internet Journal*, previst també per a l'octubre del 2010.

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

et al. (2005) entenen per la tercera onada de recerca en la religió i internet, en la qual la contribució d'altres camps hauria de forçar la determinació de les fronteres i els temes centrals i perspectives de la disciplina.⁸

2.3. Temes actuals de recerca

D'acord amb l'exposició de Campbell (2006) relativa a alguns dels temes dominants comuns que apareixen en els estudis de la religió i internet, vaig elaborar una taula (Taula 1) que resumeix els principals temes de recerca, els interessos i la bibliografia més rellevant i actualitzada en cada àmbit des del 2006.⁹

2.4. Descobertes principals de la recerca¹⁰

Un dels blocs de conclusions més importants de la bibliografia té a veure amb la relació entre la religió en línia i fora de línia. Segons Ess (2007, pàg. 947), «el compromís religiós virtual, contràriament a les primeres i utòpiques esperances (de revolució) i temences (de canvi radical), representa, per a les comunitats i l'autoritat religioses tradicionals, més un gran complement i millora que no una amenaça directa o un daltabaix». L'article recent de Campbell (2010a) sobre l'enquadrament de l'autoritat en els blogs religiosos arriba a la mateixa conclusió. Així mateix, s'ha dit que avui dia les activitats religioses virtuals representen un part minsa de la implicació religiosa general de l'individu (Hoover *et al.*, 2004).

Taula 1: Temes actuals de recerca. Font: Campbell (2006)

TEMES	INTERESSOS DE RECERCA	BIBLIOGRAFIA
Teologia /Espiritualitat	Definició dels espais sagrats / espirituals a internet	Jacobs (2007), O'Leary (1996)
Religió	La forma canviant de la creació de significat religiós en un món connectat	C. Helland (llibre en preparació, 2002, 2000); Hill-Smith (2009)
Moralitat / Ètica	Implicacions morals d'adoptar internet	G. Houston (1998)
Aplicacions pràctiques i sacerdotals	Aplicació sacerdotal potencial d'internet	Wilson (2000), Arasa <i>et al</i> (2010)
Tradicions religioses	Ús d'internet de diferents tradicions religioses	Bunt (2009), Kluver <i>et al.</i> (2007), Fukamizu (2007), K. Barzilai-Nahon <i>et al.</i> (2005), Prebish (2004), J. Rosen (2000), J. Hammerman (2000), Zaleski (1997)
Comunitat	Implicació en grups virtuals i el seu potencial per a alterar concepcions tradicionals de la comunitat religiosa	Helland (2007), Kawata <i>et al.</i> (2007);
Identitat	L'impacte de la interacció virtual en la identitat religiosa individual /col·lectiva	M. Lövheim (2004, 2008)
Autoritat/Poder	Influència d'internet en l'estructura i les relacions religioses	Campbell (2010)
Ritual	Aspectes rituals de la pràctica religiosa en línia	S. O'Leary (1996)

- D'acord amb aquests autors, les dues onades anteriors són els estudis que se centraven en aspectes utòpics del ciberespai en els quals la religió «podria fer (i possiblement faria) qualsevol cosa» i la que partia d'un enfocament molt més realista, en el qual s'entenia que no es tractava només de la tecnologia, sinó que les persones també creaven noves formes de religiositat. En aquesta segona onada, les qüestions d'identitat i de comunitat eren el principal centre d'interès.
- Per a un estudi més ampli sobre la bibliografia publicada abans del 2006, quan Campbell va publicar el seu article, recomano als lectors que en llegeixin l'article. També avanço que els propers números de l'octubre del 2010 de les revistes *Information, Communication & Society* i *Heidelberg Internet Journal* aportaran més referències i dades valuoses.
- Per a debatre sobre les àrees en les quals és necessari fer recerca, consulteu L. Dawson *et al.* (2004, pàg. 10) i Campbell (2006, pàg. 17). Aquests autors coincideixen en què hi ha un buit en els tipus de grup que s'han estudiat en els estudis de religiositat en línia (s'han centrat en l'estudi de joves i grups dominants). També hi ha la necessitat d'estudis més longitudinals, interculturals i a llarg termini, i més estudis comparatius de determinades activitats religioses a la xarxa. Voldria afegir a la llista la necessitat de pensar escenaris en els quals entren en joc els processos de secularització i de privatització de la religió (a Catalunya, per exemple), ja que la major part de la bibliografia sobre la qual s'ha fet recerca fins ara es basa en països amb grups multireligiosos i nivells alts d'adherència religiosa.

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

Un segon bloc de conclusions fa referència als usos religiosos d'internet. En termes generals, s'ha vist que la majoria de les tradicions religioses del món, tant d'Orient com d'Occident, s'adapten a internet i l'adopten. Tanmateix, la «religió» és amb prou feines un fenomen monolític i hi ha certes diferències entre les tradicions religioses. Ess (2007, pàg. 943) diu que les característiques i aspectes específics d'algunes tradicions religioses expliquen tals diferències. És a dir, les persones que formen part d'una minoria religiosa solen ser les primeres a fer servir internet (Lindvall, 2004 citat a Ess; Kawabata *et al.*, 2007). De manera semblant, les tradicions abrahàmiques que atorguen major èmfasi al text sembla que tendeixen més a un caire més estàtic, la construcció de llocs web «en un únic sentit», en contrast amb la construcció de llocs web més interactius associats amb les tradicions que atorguen més èmfasi al compromís de l'experiència (Ess, 2007, pàg. 942). Així mateix, Kiluver *et al.* (2007) remarquen que la resistència a adoptar internet pot ser en part la conseqüència de factors demogràfics i generacionals dins d'una comunitat religiosa més que no pas d'una presumpta hostilitat entre «religions» i «tecnologia».

3. Conclusions

Aquest article ha volgut presentar tres idees principals. La primera és que l'adopció d'internet per part de les religions es podria considerar dins d'una perspectiva més àmplia i històrica. Abans d'internet, les comunitats religioses ja havien adoptat activament els mitjans anteriors i hom podria dir que internet n'és la darrera versió. La segona és que, després de més d'una dècada de recerca relativa a internet i religió, es pot concloure que l'estudi de la religió i internet ha seguit un camí semblant pel que fa a la mena de preguntes i temes que s'han desenvolupat en un camp més ampli dels estudis d'internet (Campbell 2006, pàg. 17), des de preguntes sobre com internet pot ser un mitjà per a practicar o transformar la religió, fins a una anàlisi més específica en temes com identitat, comunitat i la pràctica de la religió en la virtualitat. En tercer lloc, m'agradaria dir que en la bibliografia sobre la religió i internet hi ha hagut un canvi en els temes i també en la perspectiva. El marc de modelatge religiós de les tecnologies ha demostrat que els grups religiosos intenten integrar internet en les pràctiques diàries socials i religioses. El concepte implica un canvi a partir de la tradició dels «efectes» que presumeix una recepció passiva per part del receptor fins a una perspectiva que reintegra la intenció en l'adopció religiosa d'internet. El canvi deixa la porta de la investigació oberta a qüestions excitants (entre moltes altres) com els processos d'elaboració de significat religiós, la representació de la gestió i el proselitisme i la socialització religiosa a la xarxa.

Referències bibliogràfiques

- ARASA, D; CANTONI, L.; RUIZ, L. (2010) (eds.). *Religious Internet Communication. Facts, Trends and Experiences in the Catholic Church*. Roma: EDUSC.
- BARZILAI-NAHON, K.; BARZILAI, G. (2005). «Cultured technology: Internet & religious fundamentalism». *The Information Society*. Vol. 21, núm. 1.
- BROSNAN, M. (1998). *Technophobia. The psychological impact of information technology*. Routledge: Londres.
- BUNT, G. (2009). *iMuslims: Rewiring the House of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- CAMPBELL, H (2010a). «Religious authority and blogosphere». *Journal of Computer-Mediated Communication*. Vol. 15, núm. 2, pàg. 251-276.
- CAMPBELL, H. (en premsa). *When religion meets new media*. Nova York: Routledge.
- CAMPBELL, H. (2006). «Religion and the Internet» [article en línia]. *Communication Research Trends*. Vol. 26, núm. 1, pàg. 3-24. [Data de consulta: 8 de març de 2010]. <http://cscs.scu.edu/html/trends/v25/v25_1.pdf>
- CAMPBELL, H. (2005a). «Spiritualising the Internet: Uncovering discourse and narrative of religious Internet usage» [article en línia]. *Heidelberg Journal of Religion on the Internet*. Vol 1, núm. 1. [Data de consulta: 1 de març de 2010]. <<http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/volltexte/2005/5824/pdf/Campbell4a.pdf>>
- CAMPBELL, H. (2005b). «Considering spiritual dimensions within computer-mediated communication studies». *New Media & Society*. Vol. 7, núm. 1, pàg. 110-134.
- CHAMA, J. R. C. (1996). «Finding God on the web» [article en línia]. *TIME*. Vol 149, núm. 1, pàg.52-59. [Data de consulta: 8 de març de 2010]. <<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,985700,00.html>>
- COWAN, D. (2004). «Contested spaces: Movement, counter-movement, and e-space propaganda». A: L. DAWSON i D. COWAN (eds.). *Religion online. Finding faith on the Internet*. Nova York: Routledge. Pàg. 255-271.
- DAVIS, E. (1995). «Technopagans: May the astral plane be reborn in cyberspace» [article en línia]. *WIRED*. Vol. 3, núm. 7. [Data de consulta: 8 de març de 2010]. <<http://www.wired.com/wired/archive/3.07/technopagans.html>>
- DAVIS, E. (1998). *TechGnosis: Myth, Magic & Mysticism in the Age of Information*. Harmony. Nova York: Random House.
- ESS, C. (2007). «Cross-cultural perspectives on religion and computer-mediated communication» [article en línia]. *Journal of*

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

- Computer-Mediated Communication*. Vol. 12, núm. 3, article 9. [Data de consulta: 7 de març de 2010].
<<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/ess.html>>
- FUKAMIZU, K. (2007). «Internet use among religious followers: Religious postmodernism in Japanese Buddhism» [article en línia]. *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol. 12, núm. 3, article 11.
<<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/fukamizu.html>>
- GROOTHIUS, D. R. (1997). *The soul in cyberspace*. Grand Rapids, Michigan: Baker Books.
- HADDEN, J. K.; COWAN, D. E. (2000). *Religion on the Internet: Research prospects and promises*. Londres: JAI Press / Elsevier Science.
- HAMMERMAN, J. (2000). *thelordismyshepherd.com: Seeking God in Cyberspace*. Deerfiel Beach, Florida: Simcha Press.
- HELLAND, C. (en premsa). *Internet Communion and Virtual Faith: The New Face of Religion in the Wired West*. Nova York: Oxford University Press.
- HELLAND, C. (2007). «Diaspora on the Electronic Frontier: Developing Virtual Connections with Sacred Homelands» [article en línia]. *Journal of Computer Mediated Communication*. Número especial sobre religió i internet. Vol. 12, núm. 3.
<<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/>>
- HELLAND, C. (2004). «Popular Religion and the World Wide Web: A Match Made in [Cyber]Heaven» A: Lorne DAWSON i Douglas COWAN (eds.). *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. Routledge.
- HELLAND, C. (2002). «Surfing for salvation». *Religion*. Núm 32, pàg. 293- 302.
- HELLAND, C. (2000): «Religion Online/Online Religion and Virtual Communitas». A: J. K. HADDEN i D. E. COWAN (eds.). *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. Nova York: JAI Press.
- HOJSGAARD, M; WARBURG, M. (2005). «Introduction: Waves of research». A: *Religion and cyberspace*. Pàg. 1-11. Londres: Routledge.
- HILL-SMITH, C (2009). «Cyberpilgrimage: a study of authenticity, presence and meaning in online pilgrimage experiences» [article en línia]. *Journal of Religion and Popular Culture*. Vol. 21, núm. 2. [Data de consulta: 12 d'abril de 2009].
<<http://www.usask.ca/relst/jrpc/art21%282%29-Cyberpilgrimage.html>>
- HOOVER, S. (2006). *Religion in the media age*. Londres: Routledge, 2006.
- HOOVER, S.; PARK, J. K. (2004). «Religious meaning in the digital age: Field research on Internet/web religion». A: P. G. HORSFIELD, M. E. HESS i A. M. MEDRANO (eds.). *Belief in media: Cultural perspective on media and Christianity*. Aldershot, Regne Unit: Ashgate. Pàg. 121-136.
- HOUSTON, G. (1998). *Virtual morality*. Leicester: Apollos.
- JACOBS, S. (2007). «Virtually sacred: The performance of asynchronous cyber-rituals in online spaces» [article en línia]. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Volum 12, núm. 3, article 17.
<<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/jacobs.html>>
- KAWATA, A.; TAMURA, T. (2007). «Online-religion in Japan: Websites and religious counseling from a comparative cross-cultural perspective» [article en línia]. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Vol. 12, núm. 3, article 12. [Data de consulta: 7 de març de 2010].
<<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/kawabata.html>>
- KLUVER, R.; CHEONG, P. H. (2007). «Technological modernization, the Internet, and religion in Singapore» [article en línia]. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Volum 12, núm. 3, article 18. [Data de consulta: 7 de març de 2010].
<<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/kluver.html>>
- LAST, J. V. (2005). «God on the Internet» [article en línia]. *First Things*. [Data de consulta: 2 de març de 2010]
<<http://www.firstthings.com/article/2007/01/god-on-the-internet-1>>
- LÖVHEIM, M (2008) «Rethinking Cyberreligion? Teens, Religion and the Internet in Sweden». *Nordicom Review*. Volum 29, núm. 2, pàg. 205-217.
- LÖVHEIM, M. (2004). «Young people, religious identity and the Internet». A: L. DAWSON i D. COWAN (eds.). *Religion online: Finding faith on the Internet*. Nova York: Routledge. Pàg. 59-74.
- MARTIN, J. P. (2009, abril) «Churches Use Net to Reach the Faithful» [article en línia]. *The Washington Post*. [Data de consulta: 3 de març de 2010]
<<http://www.washingtonpost.com/wp-srv/local/daily/april99/religionweb10.htm>>
- MICK, D. G.; FOURNIER, S. (1998). «Paradoxes of Technology: Consumer Cognizance, Emotions, and Coping Strategies» [article en línia]. *Journal of Consumer Research*. Vol. 25. [Data de consulta: 16 de març de 2010]
<<http://gates.comm.virginia.edu/dgm9t/Papers/Mick%20and%20Fournier%201998%20Paradoxes%20of%20Technology.pdf>>
- O'LEARY, S. (1996). «Cyberspace as sacred space: Communicating religion on computer networks». *Journal of the American Academy of Religion*. Núm. 64, pàg.781-808.
- PREBISH, C. D. (2004). «The cybersangha: Buddhism on the Internet». A: L. DAWSON i D. COWAN (eds.). *Religion online: Finding faith on the Internet*. Nova York: Routledge. Pàg.135-147.
- ROSEN, J. (2000). *The Talmud and the Internet. A journey between worlds*. Nova York: Farrar, Straus and Giroux.
- SILVERSTONE, R.; HIRSCH, E. [et al.] (1992) «Information and communication technologies and the Moral Economy of the Household». A: *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. Londres: Routledge.

<http://digithum.uoc.edu>

Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet

VEITH, G.; STAMPER, C. (2000). *Christians in a .com world: Getting connected without being consumed*. Wheaton (Illinois): Crossway Books.

WILLIAMS, R.; EDGE, D. (1996), «The Social Shaping of Technology». *Research Policy*. Núm 25, pàg. 865-899.

WILSON, G. (2004). «In cyberspace, can anyone hear you pray?» [article en línia]. *BBC News Online*. Dimecres, 12 de maig de 2004. [Data de consulta: 1 de març de 2010]
<<http://news.bbc.co.uk/1/hi/magazine/3706897.stm>>

WILSON, W. (2000). *The internet church*. Nashville: Word Publishing.

ZALESKI, J. (1997). *The soul of cyberspace: How technology is changing our spiritual lives*. San Francisco: HarperSanFrancisco.

CITACIÓ RECOMANADA

RAMÍREZ-OLLÉ, Meritxell (2010). «Un clic per arribar a Déu: Un estudi bibliogràfic de l'ús religiós d'internet» [article en línia]. *Digithum*. Núm. 12. UOC. [Data de consulta: dd/mm/aa].

<<http://digithum.uoc.edu/ojs/index.php/digithum/article/view/n12-ramirez/n12-ramirez>>

ISSN 1575-2275

Aquesta obra està subjecta a la llicència de **Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 Espanya** de Creative Commons. Podeu copiar-la, distribuir-la i comunicar-la públicament sempre que n'especifiqueu l'autor i la revista i la institució que la publiquen (*Digithum*; FUOC); no en feu un ús comercial i no en feu obres derivades. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>

Meritxell Ramírez-Ollé

Màster en Estudis sobre ciència i tecnologia (Universitat d'Edinburgh)

meritxell.ramirez@gmail.com

Institute for Studies of Science,
Technology and Innovation (ISSTI)
Old Surgeons' Hall
High School Yards
University of Edinburgh
Edinburgh UK EH1 1LZ

La Meritxell Ramírez i Ollé és llicenciada l'any 2009 en Ciències Polítiques i de l'Administració per la Universitat Autònoma de Barcelona. Actualment, està cursant un màster d'Estudis socials en ciència i tecnologia a la Universitat d'Edimburg, on l'any vinent també hi té previst començar el programa de doctorat. Ha format part en la creació de diverses publicacions i projectes a la xarxa. Actualment, està involucrada en la creació d'una plataforma digital d'opinió a Vacarisses.

Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu